

КОРНЄВА П. М.,
аспірант кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.3:340.1

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття присвячена розгляду теоретичних і практичних питань відновлення справедливості у праві соціального забезпечення. Визначено форми й види, досліджено елементи в механізмі відновлення справедливості.

Ключові слова: принцип справедливості, соціальна справедливість, відновлення справедливості, форми й види відновлення справедливості, механізм відновлення справедливості.

Статья посвящена рассмотрению теоретических и практических вопросов восстановления справедливости в праве социального обеспечения. Определены формы и виды, исследованы элементы механизма восстановления справедливости.

Ключевые слова: принцип справедливости, социальная справедливость, восстановление справедливости, формы и виды восстановления справедливости, механизм восстановления справедливости.

The article deals with the theoretical and practical issues of justice the right to social security. Defined forms and species studied public law and private law elements in the mechanism of justice.

Key words: principle of equity, social justice, justice, forms and types, mechanism of recovery of justice.

Вступ. Уявлення про справедливість є знаменником, що дає змогу виносити судження про виправданість існування соціальних структур, у межах яких протікає життя кожної людини. Соціальна справедливість завжди була та буде важливим показником ефективності соціального розвитку суспільства й, мабуть, одним із основних соціальних ідеалів його розвитку. Значення цього явища полягає в ролі, яку воно відіграє в різних сферах життя людей. Чітке розуміння правового забезпечення дії принципу справедливості загалом і його відновлення зокрема сприятиме повній реалізації прав і законних інтересів у сфері соціального забезпечення.

Правові проблеми відновлення соціальної справедливості є предметом дослідження в різних напрямках юридичної науки, їх розробкою займаються як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці різних галузей наукового знання. Загальні питання принципів права соціального забезпечення розглядали в своїх роботах В.М. Андрійв, О.Є. Астрахан, Н.Б. Болотіна, Т.З. Гарасимів, А.М. Єгоров, О.Є. Мачульська, С.М. Прилипка, Б.І. Сташків, Л.П. Шумна та інші вчені. Принцип справедливості у сфері пенсійного забезпечення на монографічному рівні досліджено Л.С. Тарасовою і М.М. Шумило.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питання відновлення справедливості в соціальному забезпеченні в Україні.

Результати дослідження. Право має сприяти реалізації принципу справедливості, оскільки правові приписи, що відриваються від категорії справедливості, втрачають моральну цінність і гуманістичний зміст. У свою чергу, справедливість теж впливає на право, адже цінність права й полягає в тому, щоб виражати ідею справедливості, бути засобом її закріплення й захисту.

На жаль, на сьогодні має місце велика кількість порушень вимог принципу справедливості. Механізм відновлення порушених прав і законних інтересів у сфері соціального забезпечення не можна назвати досконалим. Розроблення проблеми відновлення справедливості у праві соціального забезпечення створює підґрунтя для глибокого розуміння цінності людини, її життя й гідності. Як зауважує О.І. Процевський, справедливість має бути закладена в самому змісті норм права і тих суспільних відносинах, що регулює це право. Тільки в такому разі можна вести мову про її відновлення [1, с. 13].

Правове розуміння сутності справедливості має спиратися на філософські засади та дослідження в інших галузях суспільних наук. Ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза виходить із того, що справедливість є політичною й соціальною категорією, а не формально-правовою [2, с. 267–270]. За Ю. Габермасом, справедливість є процесом обговорення; вона не є завершеним сталим незмінним станом чи рішенням. Основною інстанцією справедливості є право, а не мораль [3, с. 299].

Справедливість у соціальному забезпеченні тісно пов'язана із механізмом розподілу суспільних благ. У зв'язку з цим варто навести узагальнення провідного фахівця в галузі біоетики Б.Г. Юдіна, який наголошує на існуванні шести критеріїв справедливості: 1) критерій рівності (кожен має право отримувати рівну частку); 2) критерій потреби (кожному – за потребою); 3) критерій витрати (кожному – відповідно до праці); 4) критерій досягнень (кожен отримує не просто згідно зі своїми витратами, а залежно від зробленого ним вкладу в спільну справу); 5) критерій «заслуги» (частка кожного визначається його позитивними якостями); 6) критерій ринкового обміну (частка кожного визначається механізмами ринкового обміну) [4, с. 71–74].

Кожна держава в інтересах членів суспільства може обирати найефективнішу модель утвердження справедливості через закріплення змісту й обсягу суб'єктивних прав і законних інтересів у сфері соціального забезпечення. Рекомендації науковців сприяють пошуку таких моделей. Зокрема, І.О. Снігирьова, висвітлюючи основні характеристики соціальної держави, указує, що найбільш доцільний спосіб поєднання засад свободи і влади з метою забезпечення добробуту суспільства та соціальної справедливості полягає в розподілі результатів праці [5, с. 42].

Загалом погоджуючись із твердженням Ю.П. Пацурківського щодо того, що визначення універсального поняття справедливості й закріплення його нормативно в законах неможливі [6, с. 261], зробимо принципове зауваження: право соціального забезпечення якраз є тією галуззю, у якій зміст певних суб'єктивних прав має і якісне наповнення, і кількісний вимір.

Так, відповідно до ст. 48 Конституції України, право на достатній життєвий рівень включає достатнє харчування, одяг, житло. Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. закріплено державні соціальні нормативи у сфері соціальних послуг (перелік, види й обсяги соціальних послуг за рахунок державного та місцевого бюджетів і страхових фондів; норми й нормативи надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах; показники якості соціальних послуг і державні соціальні гарантії (мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неоподатковуваний мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат тощо) [7]. Прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [8].

Справедливим на думку кожного члена суспільства буде такий розподіл суспільних благ, коли частина їх у достатньому для забезпечення гідного існування людини обсязі буде спрямована на реалізацію встановлених законодавством соціальних стандартів. При цьому ефективною з погляду економіки, відповідальною з позиції соціології й політології, легітимною з погляду права буде така діяльність органів влади, яка забезпечить належну соціальну політику. У свою чергу, несправедливим потрібно вважати як установлення на рівні законів соціальних стандартів, що не забезпечують гідний рівень життя, так і невжиття заходів щодо їхнього перегляду у зв'язку зі зниження рівня життя в період економічної нестабільності.

Очевидним порушенням права і принципу соціальної справедливості варто визнати такі дії органів влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, які не забезпечують визначений законами рівень соціальних стандартів.

Звичайно, кожен член суспільства має право на відновлення справедливості, і питання його реалізації потребують ретельного дослідження.

Насамперед у ньому потрібно виділити юрисдикційні механізми, характерні для відновлення порушеного права – звернення до суду з оскарженням неправомірних дій посадових осіб, які порушують права та законні інтереси особи, у встановленому процесуальним законом порядку. Варто зазначити, що в цьому контексті відновлення справедливості буде збігатися з відновленням права. Тобто, не тільки законними, а й справедливим треба вважати такі дії суб'єктів, зобов'язаних виконати рішення суду, які призводили б до відновлення в повному обсязі порушеного права чи законного інтересу. Не випадково ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено, що з метою забезпечення відновлення порушених прав особи застосовуються додаткові заходи індивідуального характеру, якими є такі: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, у якому перебувала особа до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) заходи, передбачені рішенням Суду про дружнє врегулювання [9].

Звернімо особливу увагу на те, що за своєю сутністю відновлення справедливості ближче до реалізації законного інтересу, ніж до захисту суб'єктивного права. За свідченням фахівців із загальної теорії права, законний інтерес, на відміну від суб'єктивного права, має загальний характер, оскільки в законодавстві немає вказівки на необхідність діяти суворо певним чином (правовий дозвіл, як правило, не сформульований, а виходить із сукупності правових норм і принципів, змісту законодавства). Крім того, суб'єктивне право має високий ступінь матеріальної забезпеченості, гарантованості завдяки тісному зв'язку з благом і його захистом, а законний інтерес має слабкий ступінь матеріальної забезпеченості – реалізується тоді, коли фактично є умови для цього, його зв'язок із благом і захистом більш віддалений, ніж у суб'єктивного права [10, с. 399].

Звідсіля – і механізм відновлення справедливості відрізняється від механізму захисту прав наявністю не тільки юрисдикційних, а й позаюрисдикційних засобів.

Відповідно до ст. 8 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [11]. Однак не можна оскаржити мінімальний розмір пенсії, і тим самим відновити справедливість, якщо громадянину, наприклад, не вистачає цих коштів на задоволення навіть найнеобхідніших потреб. Пояснюється це тим, що мінімальний розмір пенсії – це державна соціальна гарантія, що встановлюється законодавцем у центральованому порядку. Не може бути справедливим такий обсяг гарантії, яка, по суті, не може забезпечити належного рівня життя. За соціально-економічної ситуації, яка характеризується довготривалим зниженням реальних доходів громадян, при визначенні соціальних виплат Верховна Рада України повинна використовувати лише єдиний державний стандарт – прожитковий мінімум, зміст якого охоплює і зміст нормативу «межа малозабезпеченості». З метою усунення колізій при застосуванні норм різних законів пропонується затвердити економічно обґрунтовану вартісну величину прожиткового мінімуму. Використання єдиного державного соціального стандарту внесе більшу ясність і в законодавство про соціальне забезпечення, і у практику його застосування. Здійснення забезпечення на рівні не нижчому за прожитковий мінімум у державі – не означає його абсолютизації для кожного виду соціального забезпечення. Указаний рівень забезпечення досягається сукупністю всіх видів соціального забезпечення. Забезпечення на рівні прожиткового мінімуму за кожним видом не є об'єктивно необхідним і соціально виправданим [12, с. 8].

Ще одним прикладом механізму відновлення справедливості, який не має процесуальної форми, може бути порядок визначення змісту загальноновизнаних прав. Наприклад, право на достатній життєвий рівень має два міжнародних стандарти: перший встановлено ст. 25 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р., згідно з якою кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї [11]; другий – ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні

права від 16.12.1966 р., у якій закріплено право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя [13].

В Україні ж реалізовано другий стандарт, та й ще й у скороченому вигляді. Ст. 48 Конституції України встановлено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Як бачимо, поза межами залишилася така частина цієї правової конструкції, як право на неухильне поліпшення умов життя, яке є важливим в умовах соціально-економічної нестабільності. У соціальній державі соціальні стандарти мають бути спрямованими на забезпечення не тільки існування, а й розвитку людини. Аналізуючи принцип соціальної держави, Ю.Г. Барабаш небезпідставно робить висновок, що гарантовані державою соціальні виплати мають бути засобом забезпечення гідного існування людини. Із цього приводу органами конституційного судочинства була навіть вироблена доктрина «дигнітивного» (від англ. dignity – гідність) підходу до захисту соціальних прав, яка, на відміну від ліберального та колективістського підходів, передбачає повагу до людської гідності [14, с. 88].

Виходячи з того, що Україна, ратифікувавши 19.10.1973 р. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, зобов'язалася в повному обсязі його виконувати, застосований у тексті Конституції підхід до визначення змісту загальнообов'язаного права на достатній життєвий рівень можна визнати несправедливим. Але юрисдикційні способи відновлення справедливості в цих відносинах не можуть бути застосовані. Якщо ж Верховна Рада з власної ініціативи або в порядку розгляду законопроектів суб'єктів законодавчої ініціативи внесе відповідні зміни до Конституції, до такого механізму відновлення справедливості можна застосувати термін «правовідновлювальна законотворчість».

Відновлення справедливості втілюється й у відновленні порушеного права через дії, для яких не встановлено процесуальної форми (наприклад, через звернення осіб у порядку, установленому Законом «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р.). Для рішень органів Пенсійного Фонду України передбачено дві процедури оскарження: судова та адміністративна. Остання при оскарженні таких рішень має свої особливості, зокрема про сплату єдиного соціального внеску (далі – ЄСВ), передбачає поняття «узгодження», що застосовується щодо сум зобов'язань із відповідних платежів. Згідно зі ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», у разі незгоди з розрахунком суми недоїмки (яка стягується з нарахуванням пені й застосуванням штрафів) платник ЄСВ узгоджує її з органом ПФУ в порядку, установленому ПФУ. Якщо згоди з органом ПФУ не досягнуто, платник ЄСВ зобов'язаний сплатити суми недоїмки та штрафів разом із нарахованою пенєю протягом 10 робочих днів із дня надходження рішення відповідного органу ПФУ або оскаржити вимогу до органу ПФУ вищого рівня чи в судовому порядку. Орган доходів і зборів, який розглядає скаргу платника єдиного внеску, зобов'язаний прийняти вмотивоване рішення й надіслати його платнику єдиного внеску протягом 30 календарних днів, наступних за днем отримання скарги, на адресу платника єдиного внеску поштою з повідомленням про вручення або надати йому під розписку. Якщо протягом цього строку вмотивоване рішення органом доходів і зборів не надсилається платнику єдиного внеску, така скарга вважається повністю задоволеною на користь платника єдиного внеску [15].

Порушення соціальної справедливості в ситуації, коли відсутність дієвого механізму індексації щомісячних грошових виплат призводить до того, що темпи зростання інфляції перевищують рівень індексації, передбачений урядом. Зокрема, п. 9 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» встановлено, що Кабінетом Міністрів України затверджується особливий порядок проведення індексації грошових доходів населення в межах фінансових ресурсів бюджетів усіх рівнів, бюджету Пенсійного фонду України та бюджетів інших фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування на 2015 р. [16]. Крім цього, Закон України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» встановлює «порог доходів» для багатьох категоріальних пільг, зокрема з 2015 р. право на такі пільги, як безкоштовні ліки, зубопротезування, знижки на комунальні послуги тощо, матимуть лише домогосподарства із рівнем доходу на особу меншим за 50% прожиткового мінімуму (дотепер ці пільги мали всі особи певної категорії). Також указаний Закон скасовує низку пільг і змінює

розрахунок деяких видів соціальних виплат [17]. Уважаємо, що ефективнішим була б заміна цих пільг адресною допомогою.

Звичайно, у механізмі відновлення справедливості варто враховувати й питання про співвідношення справедливості соціального забезпечення з економічною ефективністю та пропорційністю. Так, відповідно до рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р. у справі № 1-42/2011 щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними [18]. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема через неможливість їхнього фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Отже, Конституційний Суд дійшов висновку, що одним із визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є *додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян і фінансовими можливостями держави*, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень. У цьому випадку має місце співвідношення принципу справедливості й принципу економічної доцільності.

Разом із цим Закон України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» містить дуже важливу норму: якщо внаслідок перерахунку пенсій, відповідно до цього Закону, її розмір зменшується, пенсія виплачується в раніше встановленому розмірі (п. 7), що є свідченням спроби законодавця відновити справедливість пенсійного забезпечення громадян [17].

При визначенні обсягу справедливості у правовій сфері необхідно визначити три елементи: міру відплати, міру вимоги, правомірність оцінки. Це розуміння справедливості характеризується такими складовими: 1) максимально можливе забезпечення в суспільстві за конкретних умов та обставин інтересів окремих осіб. Це вимагає від усіх учасників суспільних відносин правомірної поведінки як спільномірної, вираженої й такої, що бере до уваги як суспільні, так і приватні інтереси, установлення співвідношення між правами й обов'язками, працею та винагородою із урахуванням загальнолюдських уявлень, моральних вимог і правових норм. Кожний суб'єкт одержує те, що може максимально наблизити його до здійснення ідеалів. Тим самим установлюється прямий зв'язок між тим, що людина робить для суспільства й інших осіб, і тим, що вона від них одержує; 2) повага до прав і свобод людини. Справедливість вимагає від усіх осіб взаємоповаги до особистих прав і свобод, а також суспільних обов'язків; 3) відповідність оцінки вчинків людей відповідно до сформованих на певному етапі розвитку суспільства моральних уявлень і юридичних норм. [6, с. 260–261].

Питання про встановлення обсягу відновлення соціальної справедливості можна проілюструвати таким прикладом. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 02.03.2015 р. встановлено, що тимчасово, у період з 01 квітня 2015 р. по 31 грудня 2015 р., особам, на яких поширюється дія цього Закону (крім інвалідів I та II груп, інвалідів війни III групи й учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія п. 1 ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»), у період роботи на посадах, які дають право на призначення пенсії/щомісячного довічного грошового утримання в порядку та на умовах, передбачених цим Законом, Законами України «Про статус народного депутата України», «Про державну службу», «Про судоустрій і статус суддів», пенсія, призначена відповідно до цієї статті, не виплачується. У період роботи особи (крім інвалідів I та II груп, інвалідів війни III групи та учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія п. 1 ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту») на інших посадах/роботах пенсії, призначені відповідно до цієї статті, розмір яких перевищує 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, виплачуються в розмірі 85 відсотків призначеного розміру, але не менше ніж 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність. Видається, про відновлення справедливості в такому випадку можна говорити при виплаті 100 відсотків, а не 85 відсотків, як це встановлено [19]. Але прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» викликає певні заперечення. Так, відповідно до висновку на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо

відновлення соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні незахищених верств населення» від 05.05.2015 р. № 2780 у законопроекті пропонується внести зміни до 14 законів України, якими скасовуються обмеження виплати пенсій, щомісячного довічного грошового утримання для пенсіонерів, стаж роботи яких становить для чоловіків 45 і більше років, для жінок 40 і більше років, інвалідів I, II чи III групи; осіб, на яких поширюються положення ст. ст. 6, 7, 9, а також п. 1 ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; осіб, які мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, на яких поширюються положення ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Крім цього, передбачається, що «особи, на яких поширювалися обмеження відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 02.03.2015 р. № 213-VIII, мають право на перерахунок та відповідну доплату за попередні періоди (починаючи з 1 квітня 2015 року) пенсій, щомісячного довічного грошового утримання з урахуванням положень цього Закону».

Разом із тим у Пояснювальній записці до законопроекту його метою визначено відновлення соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні насамперед незахищених верств населення. У зв'язку із цим виникає питання щодо критеріїв зарахування відповідних категорій громадян до незахищених верств, оскільки сама по собі наявність 40 і 45 років страхового стажу навряд чи є достатнім свідченням такої незахищеності. На нашу думку, за нинішньої складної економічної ситуації в країні та рівня інфляції переважна частина пенсіонерів (у тому числі працюючих) може бути зарахована до категорії незахищених верств населення.

За цих умов, виходячи із конституційних положень, згідно з якими всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах (*стаття 21*), а також є рівними перед законом (*стаття 24 Конституції України*), вважаємо не досить обґрунтованим виділення окремих категорій осіб із загальної кількості працюючих пенсіонерів, яким скасовуються обмеження щодо виплати пенсії, більшість яких також перебуває в скрутному фінансовому становищі. У зв'язку з цим вважаємо, що порушене в законопроекті питання має вирішуватися шляхом комплексного перегляду відповідних положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення», що стосуються обмеження виплати пенсій усім категоріям працюючих пенсіонерів, а не тільки тим, які передбачені у проекті [20].

Також зауважмо, що відновлення справедливості має бути еквівалентним формам і обсягу «пошкодження» (порушення) справедливості, тобто справедливість відновлюється до обсягу й змісту, що був закріплений у нормативних джерелах нульового рівня – усіх елементів змісту. Тому справедливість потребує еквівалентного обміну діяльністю та її результатами, звідси процесу відновлення соціальної справедливості притаманний *принцип еквівалентності*, що передбачає можливість надання рівнозначних, рівноцінних благ витраченим зусиллям (праці) й соціальному статусу людини, а також недопущення встановлення такого розміру соціальних гарантій, які не покривають витрат.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що про відновлення справедливості навряд чи можна говорити в умовах, коли на перше місце ставляться фінансові можливості держави. У зв'язку з цим, з метою тримання балансу інтересів суб'єктів соціального забезпечення у праві соціального забезпечення, діє принцип пропорційності, коли задля досягнення справедливості використовується пропорційно рівне, тобто надання кожному громадянину рівних можливостей для досягнення цілей, які його цікавлять, і диференціація видів та умов соціального забезпечення.

Крім цього, справедливість потребує еквівалентного обміну діяльністю та її результатами, звідси процесу відновлення соціальної справедливості притаманний принцип еквівалентності, що передбачає можливість надання рівнозначних, рівноцінних благ витраченим зусиллям (праці) й соціальному статусу людини, а також недопущення встановлення такого розміру соціальних гарантій, які не покривають витрат.

Відновлення справедливості має забезпечуватися відновлювальною законотворчістю, під якою потрібно розуміти скасування чи визнання неконституційними приписів, що погіршують становище громадян, і внесення таких змін до законодавства, щоб у результаті відновлювалось попереднє положення, якщо воно було наявним із конкретного питання і якщо воно було кращим від чинного, а за неможливості цього – компенсувати втрачене.

Список використаних джерел:

1. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права : [моногр.] / О.І. Процевський. – Х. : ХНАДУ, 2014. – 260 с.
2. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз ; пер. с англ. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. – 678 с.
3. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [моногр.] / С.И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
4. Юдин Б.Г. Введение в биоэтику : [учеб. пособ.] / Б.Г. Юдин. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с.
5. Снигирева И.О. Конституционная основа трудового законодательства России / И.О. Снигирева // Трудовое право. – 2003. – № 12. – С. 39–4.
6. Пацурківський Ю.П. Основні підходи до розуміння правової категорії «справедливості» / Ю.П. Пацурківський // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки» : зб. наук. праць. – Вип. 33. – К., 2006. – С. 255–261.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.
8. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260
10. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підруч.] / О.Ф. Скакун. – 4-те вид., допов. і перероб. – К. : Алтера, 2013. – 524 с.
11. Загальна декларація прав людини : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. № 217A (III) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
12. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.З. Гарасимів ; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2005. – 15 с.
13. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>.
14. Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1, Т. 2 : Публічно-правова доктрина України / Ю.Г. Барабаш; за заг. ред. Ю.П. Битяка. – 2013. – 864 с.
15. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 2–3. – Ст. 11.
16. Про Державний бюджет України на 2015 рік : Закон України від 28.12.2014 р. № 80-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80-19>.
17. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України : Закон України від 28.12.2014 р. № 76-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/76-19>.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення : Закон України від 02.03.2015 р. № 213-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213-19>.
20. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні незахищених верств населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55022/.

